

İBNİ HALDUN'UN DEVLET ANLAYIŞI ÇERÇEVESİNDE “REFAH DEVLETİ” VE “İKTİSADİ KALKINMA” DÜŞÜNCESİ

Sema YILMAZ GENÇ*

Özet

İbni Haldun'un düşünce sisteminde asabiyyet olgusu toplumların bir devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun devleti iktisadi hayatta karar alıcı bir mekanizma olarak görmez. Devlet iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi için güvenli ve adaletli bir ortamın oluşturulmasını sağlamalıdır. Devlet, toplumu iç ve dış tehlikelerden korur ve otoritesini güçlü bir askeri örgütlenmeden alır. Devletin siyasi otorite olarak sağlayacağı adil, hak ve özgürlüklerin korunduğu ortam iktisadi refahın belirleyicisidir. Devletin geliştiği ve iktisadi açıdan refahın arttığı dönemde toplumda iktisadi açıdan bir rahatlık oluşur. Bu süreci devlet iyi yönetmelidir, israftan kaçınmalıdır. Aksi halde devletin zayıflaması sonrasında çöküşü ve yıkılışı kaçınılmaz olur.

İktisadi kalkınma süreci, sosyoekonomik ve kültürel tüm olguları bütünleştirerek bir refah toplumu oluşturur. İktisadi kalkınma sürecini besleyen önemli unsurlardan bir tanesi, toplumdaki değerlerdir. İktisadi refah artışının sağlandığı, kalkınmanın planlandığı dönemlerde toplumun ahlaki değerleri göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Ahlaki değerlerin korunarak iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi önemlidir. Bu değerler dikkate alınmazsa, sosyal yönü eksik iktisadi kalkınma planları ortaya çıkar.

Anahtar Kelimeler: İbni Haldun, Mukaddime, Asabiyyet, Devlet, İktisadi Kalkınma, Emek.

JEL Sınıflandırılması: B10, B31, N00, O10

“WELFARE STATE” AND “ECONOMIC DEVELOPMENT THOUGHT” WITH IN THE FRAMEWORK IBN KHALDUN’S COMPREHENSION STATE

Abstract

In Ibn Khaldun's thought system the phenomenon of asabiyyah is the driving force for communities to build a state. Ibn Khaldun does not think the state as an economic decision-making mechanism. The state should provide safe and fair environment for executing the economic activity. The state protects civil society from external and internal dangers,

* Yrd. Doç. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli Meslek Yüksekokulu, Kocaeli/Türkiye
e-mail: semayilmazgenc@kocaeli.edu.tr

and takes the authority from a strong military organization. The state provides a protection for a fair, rights and freedoms as a political authority and this protection is the determinant of economics welfare. As the state develops, and increases economic prosperity, the community has a comfort in the economic terms. The state must manage to this process well, must avoid wastage. Otherwise, collapse of the state is inevitable afterwards the weaking of the state. The process of economic development creates a welfare society with integrating all cases socio-economic and cultural. One of the most important elements feeding economic development process is values in the community. Especially in the period of which provided economic welfare and planned economic development moral values of society should not be ignored. Carrying out economic activity and protection of the moral values of society are important. If these values are not taken into account, economic development plans which are lack of social aspects will appear.

Keywords: Ibn Khaldun, Muqaddimah, Asabbiyyah, State, Economic Development, Labor.

Jel Classifications: B10, B31, N00, O10

1. Giriş

İbni Haldun tarihsel süreçte toplumun; siyasi, sosyoekonomik ve kültürel yapısını ileriye gören bir üslupla açıklamıştır. İktisadi süreçlerin temel hatlarını inceleyerek iktisadın politika, toplum ve devlet içinde önemli bir faktör olduğunu vurgulamıştır. Düşünce tarihinde, kültürlerarası ve zamanüstü bir eser olarak nitelendirilen “Mukaddime” de asabiyyet kavramından yola çıkarak devletin iktisadi refahı sağlayabilmesi için üstleneceği görevleri ortaya koymuştur.

İbni Haldun göre toplumların gelişim farklılıklarının temeli insanların geçim tarzlarının ve uğraştıkları iktisadi faaliyet çeşitlerinin değişik olmasına dayanır. İbni Haldun farklı üretim tarzlarının ve ekonomik ilişkilerinin değişik sosyal yapılar oluşturduğunu ve bu yapıların bir etkileşim içinde olduklarını ortaya koymuştur. İbni Haldun’un toplumsal değişim sürecinde iktisadın rolüne ilişkin bu fikirleri günümüzde sosyal bilimlerde bütün canlılığıyla gündemde bulunmakta ve tartışılmaktadır.

Devletin kuruluşu bağlamında İbni Haldun’un ortaya koyduğu asabiyyet kavramı toplumsal birliğin oluşması ve sürdürülmesinin temelidir. İbni Haldun iktisadi kalkınma düşüncesinin temelinde siyasi istikrar, devletin sağlayacağı güvenli ortam, işbirliği sonucu ortaya çıkacak uzmanlaşma, emeğe dayalı üretim, ahlaki değerlere bağlılık unsurları vardır. Özellikle ekonomik kalkınma ve büyüme sürecinde değerler göz ardı edilmemesi gerekmektedir. İktisadi refaha oluşturulacak bir kalkınma programı kapsamında değerler korunarak ulaşılabilir.

Çalışmanın amacı yaşadığı dönemde toplumların değişim ve gelişim süreçlerini iktisadi boyutlarıyla ileriye gören bir üslupla ele alan ve önemli saptamalarda bulunan İbni Haldun’un devlet kuramındaki refah ve kalkınma olgularının bir değerlendirmesini lite-

ratur çalışmasıyla yapmaktır. Bu bağlamda çalışmada İbni Haldun'un iktisadi düşünceye katkılarının kavramsal çerçevesi incelenecektir. Toplumsal değişim sürecinde iktisadın rolü genel hatlarıyla incelenecektir. İbni Haldun'un düşünceleri devletin refah ve kalkınma üzerindeki etkileri yönünden değerlendirilecektir. Ayrıca ünlü eseri Mukaddime'deki devlet ve iktisadi kalkınma ve refah düşünceleri belirtilecektir. İbni Haldun'un toplumsal gelişim ve değişim sürecinde iktisada attığı rol, devletin kuruluşu bağlamında ortaya çıkan asabiyyet kavramı ve iktisadi kalkınma düşüncesiyle birlikte ele alınacaktır.

2. İbni Haldun'un İktisadi Düşüncesinin Genel Bir Değerlendirmesi

"Topluluk ruhu hükümdarlığın ele geçirilmesine yönelir."

İbni Haldun

İbni Haldun'a göre tarihsel ve toplumsal olaylarda iktisadi etkenlerin önemli bir ağırlığı vardır. Toplumun değişim sürecindeki her aşamada temel dayanak iktisadi faaliyetlerdir (Falay, 1978: 19). O'na göre; insan, hayatını devam ettirmek için zorunlu olarak temel ihtiyaç maddelerine muhtaçtır. İbni Haldun şöyle der (Haldun, 2004:213): *"Allah insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak sürede ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramaya ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir."* İnsanı diğer canlılardan ayıran özellik üretme yani iktisadi faaliyette bulunmasıdır. İnsan iktisadi faaliyetten ayrı düşünülemez. Bu nedenle İbni Haldun'un ünlü eseri Mukaddime'de iktisatla ilgili değerlendirmeleri diğer konularla ilgili değerlendirmelerinden önce gelir (Kozak, 1999: 20-21).

İbni Haldun şöyle der (Haldun, 1968:94): *"Geçinmeyi diğerlerinden önce anmamıza gelince, geçinme tabii bir zaruret ve ihtiyaç olduğu içindir...Zaruri olan şey kemal nesneden önce gelir."*

İbni Haldun'un, toplumsal işbölümünü Adam Smith'ten, değer teorisini David Ricardo'dan, nüfus teorisini Malthus'tan, devletin ekonomideki rolünü ise John Magnard Keynes'ten önce dile getirmiş olması onun öncü iktisatçı olduğunun bir kanıtı niteliğindedir (Falay, 1978: 60).

İbni Haldun'a göre insan ihtiyaçlarının giderilmesi işbölümünü ve uzmanlaştırmayı gerektirir. Bedevilikten (göçebelik) hadari (yerleşik) hayata geçildiğinde ihtiyaçların çeşitleri artar ve üretim biçimleri değişir. İbni Haldun iklim ve doğa şartlarının toplumların üretim biçimlerini ve kalkınma düzeylerini etkilediğini belirten ilk düşünürdür (Savaş, 1997: 135). İbni Haldun, toplumsal işbölümünün aynı toplum içinde olduğu gibi, farklı toplumlar arasında da söz konusu olduğunu söyleyerek, dış ticaret teorisinin temelini geliştirmiştir. Bu durumda farklı ülke veya toplumlar arasında işbölümü ilişkisi kabul edilmektedir. Böylece İbni Haldun, Ticari Mahreçler Kanununu ilk belirtenlerden biri olmasıdır (Falay, 1978: 60). İbni Haldun'un toplumsal ilişkilerin ekonomik temellere

bağlılığını tespit etmesi, iş bölümü, üretim tarzı, üretim ilişkileri, ürünlerin değerlerinde emeğin rolü ile ilgili görüşleri O'nun iktisadi düşünce metodunu da açıklamaktadır (Azarkan, 2003).

İbni Haldun'a göre emeğin; emek-değer ve artık-değer olmak üzere iki yönü vardır. O'na göre emek üretimin temel unsurudur. Kazanç çalışmak ve emek sarf etmekle elde edilir. Emek olmadan bir şeyden faydalanmak olanaksızdır. Elde edilen kazanç iş ve emeğin değeridir. İbni Haldun'un bu düşünceleri bir malın değerini, onu yaratan emekle ölçüldüğünü açıklayan emek-değer teorisinin öncüsü sayılabilir. Mukaddime'de bir malın ve kazancın değeri, onu üretmek için harcanan emeğe bağlıdır düşüncesi yer alır. Bu düşüncesiyle emek-değer teorisini Adam Smith ve Ricardo'dan üç yüz elli yıl önce öne sürmüştür (Savaş, 1997: 135). Artık değer ise insanların hem kendi ihtiyacı için hem de başkalarının ihtiyacı için mal ve hizmet üretmesi sürecinde ortaya çıkmaktadır (Falay, 1978: 29-32). İbni Haldun Mukaddime'de şunları yazar (Haldun, 2004: 213).

İnsanlardan bir kişinin kudreti muhtaç olduğu gıdayı tek başına elde etmeye kafi gelmez. Bu gıdanın asgari kısmını bile tam olarak temin edemez. O halde, hemcinsinden olan birçok kişilere ait kudretler bir araya toplanmalıdır ki hem kendisinin hem de onların rızık ve maiyetleri temin edilmiş olsun. Yardımlaşma suretiyle, istihsale iştirak edenlerin kat kat fazlasının ihtiyacını karşılayacak kafi miktarda mal veya rızık hasıl olur.”

İbni Haldun'a göre üretim tek başına sosyal örgütlenme ya da işbölümü çerçevesinde gerçekleşmelidir. Mal ve hizmetin üretilmesinde uzmanlaşma önemlidir ve bu durum üretim sürecinde zamandan tasarruf edilmesi ve kaliteli üretim yapılmasını sağlar. İbni Haldun'a göre bu birleşik emek üretimi kişisel üretime oranla artı değere yol açmaktadır. Bu artı değer medeni hayatın kaynağını, şehirlerin gelişmesini sağlar. Ekonomik gelişme insan emeğinin etkinliğini sağlar. Bu etkinlik Adam Smith tarafından da benzer şekilde ifade edilmiştir. Adam Smith'e göre bir ülkenin zenginliği, o ülkedeki emeğin üretkenlik derecesi ile üretken emek miktarının çarpımına eşittir (Özel, 2006). İbni Haldun'un Adam Smith ile benzer fikirleri yüzyıllar önce belirtmiştir. Bu durum O'nun ilmi ustalığının bir göstergesidir.

İbni Haldun'a göre devlet vergi oranlarını arttırsa da vergi gelirleri artmaz, çünkü vergi yükü arttıkça insanların çalışma istekleri azalır. Bu durumda insanların girişim isteği kaybolur. Bu yüzden umran çözümler ve çökmeye başlar. Bu süreç devlet yıkılana kadar devam eder. Devlet ticaretle uğraşmamalıdır. Devlet ticaretle uğraşırsa bu tekelleşmeye yol açar ve bu da ticaretin gelişmesini engeller ve yönetenlerin yozlaşmasına neden olur (Savaş, 1997: 135).

3. İbni Haldun'un Toplum Anlayışı Ve Umran İlmi

"Geçmişler geleceğe, suyun suya benzemesinden daha çok benzer."

İbni Haldun

İbni Haldun *Mukaddime* adlı eserinde, kendinden önceki düşünürlerle karşılaştırmalar yaparak umran ilminin kurucusu olduğunu ifade eder. Umran, tam olarak medeniyet ya da kültür kavramları ile karşılanamayan bir anlama sahiptir. İbni Haldun'a göre toplumla kaynaşmak ve ihtiyaçları gidermek amacıyla şehire veya bir konaklama yerine inmek ve orada birlikte ikamet etmek umran olarak tanımlanır (Haldun, 2009: 204-209). Ayrıca umran birlikte yaşamının ve yardımlaşmanın da göstergesidir. Umran en geniş anlamda içtimai hayat olarak anlaşılabilir bir kavramdır. Bir kavmin yaptıklarının ve yarattıklarının bütünü, dini düzeni, adetler ve inançları da kapsar (Meriç, 1998: 86).

İbni Haldun umran ilmi doğrultusunda medeniyetlerin iki aşama sonucu oluştuğunu belirtir (Albayrak, 2000: 5):

"Bedevi umran: Bedevilik yani badiye hayatı, ne çöl hayatını ve ne de köy veya kır hayatını ifade etmekte belki de bunların hepsini içermekte, bedevilerin oturduğu ve dolaştığı her bölgeyi, göçebelikten yarı göçebelige ve hatta kısmen göçebe köylü hayatına kadar her durumu içine almaktadır. Bugün sosyo-kültürel anlamda bu kavramı "köylülük" ile ifade edilebilir.

Hadari umran: Hadarî umran ise şehir hayatına veya yerleşik hayata karşılık olmaktadır. Hadarilik de bugün "şehirlilik" olarak ifade edilebilir."

İbni Haldun'a göre umran olgusunun üç özelliği vardır (Albayrak, 2000: 5):

1. *Doğaldır:* İnsan toplumu doğaldır, insan doğası gereği sosyaldır, tek başına yaşayamaz.
2. *Organiktir:* İnsan toplumunun gelişmesi zorunludur.
3. *Fonksiyoneldir:* Bireyler, iyi yaptıkları ve ustalıklar kazandıkları bir işte uzmanlaşmaya yönelirler.

Genel hatlarıyla bakıldığında, İbni Haldun'un düşünce sisteminde kültür ve medeniyet kavramlarının her ikisini de kapsayan umran bedeviliği (göçebelik) ve hadariliği de (yerleşik) kapsamaktadır. Umran ilmi, insanlığın gelişiminden yola çıkarak bu süreçteki gelişmeleri, organizasyonları, örgütlenme biçimlerini, iktidar şekillerini de inceler (Çiftçi ve Yılmaz, 2013: 85). Bu bağlamda umran ilmi o dönemin coğrafyasındaki farklı alanlarda (sosyal, siyasal, ekonomik) yaptığı gelişme ve değişmelerin nedensellik ilişkisi içinde incelenmesidir (Hassan, 1982: 300).

İbni Haldun iktisadi olayların neden ve sonuçlarının toplumun dinamiklerinden doğ-

duğunu belirtir. Toplumun temel eğilimlerinin saptanabilmesi için iktisadi ve siyasi süreçlerin izlenmesi gerekir. İbni Haldun toplumsal bilimlerde pozitif görüşü uygulayan ilk düşünürdür. Çünkü O toplumsal bilimleri kültür bilimi çerçevesinde sentezlemiştir. Toplumsal olayları açıklarken spekülâtif bir tutum sergilemez. Ayrıca İbni Haldun yaşadığı dönemin olaylarını gözlemleyerek olayların anlamını kavrayan ilk düşünürdür. Bu düşüncesiyle toplumların doğduğu, geliştiği, olgunlaştığı, durakladığı, gerilediği ve sonuçta çöktüğü şeklinde bir teori geliştirmiştir (Falay, 1978: 13-15).

4. İbni Haldun'un İktisadi Düşüncesindeki Refah Devleti Anlayışı

İbni Haldun'un düşünce sisteminde asabiyyet olgusu toplumların bedevilikten (göçebelik) hadari (yerleşik) hayata ilerleyişinin ve toplumun bir devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun devleti iktisadi hayatta karar alıcı bir mekanizma olarak görmez. O'na göre devletin dolaylı işlevleri bakımından iktisadi hayatta önemli bir rolü vardır.

Devletin sağladığı emniyet, güvenlik ve adalet ortamı iktisadi faaliyetlerin yürütülmesini sağlar. İslam düşüncesindeki adalet kavramı İbni Haldun'un düşüncelerinde de temel hareket noktasıdır. Çağdaş iktisadi sistemlerden kapitalizmde *hürriyet* ilkesi, sosyalizmde *eşitlik* ilkesi hakimken İslami düşünce sisteminde *adalet* ilkesi hakimdir (Kozak, 1999: 243).

Toplumunu iç ve dış tehlikelerden koruyan duvar devlettir. Devletin otoritesi güçlü bir askeri örgütlenmeye bağlıdır. Askeri gücün devamlılığı vergi gelirlerinin toplandığı devlet hazinesinden alınan payla sağlanır. Hazinesinin gelirleri halkın çalışma ve üretim yeteneği ve isteğiyle oluşan zenginliğine bağlıdır. Bunun sağlanması adalet ilkesinin varlığına bağlıdır (Kozak, 1999: 244). Devletin siyasi otorite olarak sağlayacağı adil, hak ve özgürlüklerin korunduğu ortam iktisadi refahın belirleyicisidir. Devletin geliştiği ve iktisadi açıdan refahın arttığı dönemde toplumda bir iktisadi açıdan bir rahatlık oluşur. Bu süreci devlet iyi yönetmelidir. İsrafa yol açacak davranışlardan kaçınmalıdır. Bu rahatlık askeri otoriteye de yansıtacağı için devletin zayıflaması olasıdır. Bu durumda devletin çöküşü ve yıkılışı kaçınılmaz olur. Çalışmanın bu bölümünde İbni Haldun'un iktisadi refah anlayışı devlet kuramıyla birlikte ele alınacaktır.

4.1. Devlet Kuramı ve Asabiyyet Kavramı

“Asabiyyet aile ve şerefın kaynağıdır.”

İbni Haldun

İbni Haldun toplumların tarihsel evrimini bedeviler (göçebeler) ve hadarileri (yerleşikler) karşılaştırarak açıklar. O'na göre bedeviler devlet kurabilir çünkü kabile üyeleri dayanışma içindedir ve aralarındaki asabiyyet bağı çok güçlüdür (Lacoste, 2012: 108). Asabiyyet İbni Haldun'un görüşlerinin temel ekseni olan siyasal ve karmaşık bir kavram-

dır (Lacoste, 2012: 117). İbni Haldun devletin kuruluşu aşamasında asabiyyet kavramını ortaya koyar. İbni Haldun toplumsal birliğin oluşması ve sürdürülmesini, Arapça *tutmak*, *bağlı olmak* anlamına gelen *asabe* kökünden gelen bu kavramla temellendirir. Asabiyyet toplumların ilkelikten uygarlığa doğru ilerleyişinin temel güdüleyici toplumsal bağıdır. Ayrıca toplumsal ve hukuksal düzenin kurulup sürdürülmesinin yanında ilkel toplumsal yaşam biçiminden devlet kurmaya ve uygarlığa doğru ilerlemeye yönelten güç de asabiyyedir. Asabiyyet bağları sayesinde iç ve dış saldırılara karşı engel olan devlet, toplumun bütününe egemen olur (Yıldız, 2010: 41).

İbni Haldun'a göre iki türlü asabiyyet vardır (Haldun, 1988: 125):

Nesep, şecere (soy) asabiyyeti: Kan temelli bu asabiyyet bağı bir toplumun devlet kurmasına kadar yeterli olur.

Sebeb, (mükteseb) asabiyyeti: Devlet kurma aşamasından sonra kan bağı yetmez ve yerine din ve hanedana bağlılık şeklindeki sebep asabiyyeti gelir.

Birincisinde aynı soydan gelmek ve kandaş olmak kaçınılmaz bir şart olduğu halde, sebep asabiyyetinde böyle bir şart aranmaz. İbni Haldun'a göre nesep asabiyyeti ilkel toplumlarda ve bedevilerde yaygın iken, sebep asabiyyeti daha çok hadari toplumlarda yaygındır (Haldun, 1988: 125).

Asabiyyet kolektif bir davranış biçimidir. Asabiyyetin amacı ve sonucu üstünlük sağlayarak devlet kurmaktır (Falay, 1978: 18). Asabiyyet devletin kuruluş aşamasında büyük ölçüde yer alır ve kabile iktidarı ele geçirdikten sonra azalır. Asabiyyetin yok oluşu devletin dağılmasına yol açar. Asabiyyet devletin oluşumundaki itici güç olarak nitelendirilebilir. Asabiyyet kavramı; toplum dayanışması ve bütünleşmesiyle ortak bir irade oluşturan bir kamu ruhudur. Asabiyyet kabile olgusundan ayrılmayan, kabilesel yapılardan var olan ve bu yapıların özelliklerini taşıyan bir kavramdır (Lacoste, 2012: 117-123).

Kabile üyeleri güçlü bir dayanışmayla fetihler yapabilir ve imparatorluk kurabilirler. Devletin güçlü olması, kurucularını birleştiren bu dayanışmaya bağlıdır. İbni Haldun'a göre devletin kurulmasıyla ortaya çıkan siyasal iktidarın üstünlükleri iktisadi refahı da artırır. Refah düzeyinin artmasıyla bedeviler yerleşik hayata geçerler. Yerleşik hayata geçişle birlikte devleti kuranların savaşçılık yeteneği ve dayanışma ruhu bozulur. Bu durum devleti güçsüzleştirir ve güçlü bir bedevi kabile hadari yapıdaki bu devleti yıkarak yeni bir devlet kurar. Kurulan yeni devlet eski devletin izlediği evrimi izler ve bu durum aynı şekilde sürüp gider. İbni Haldun'un devlet kuramı bu döngüsel duruma dayanır (Lacoste, 2012: 108).

"Tarih tekerrürden ibarettir" düşüncesi doğrultusunda İbni Haldun, devletin döngüsel olarak geçirdiği beş aşamayı açıklar. Birinci aşama *zafer* dönemidir. Bu aşamada rakipler yenilir, hakimiyet ele geçirilir, devlet teşkilatlanması başlar. İkinci aşama *istibdat* döne-

midir. Bu aşamada hükümdar yönetimi tamamen ele geçirir, iktidarı kimseyle paylaşmaz, artık kurum ve kurallarıyla bir devlet vardır. Üçüncü aşama ferağ dönemidir. Bu aşama hükümdar ve yöneticilerin iktidarın nimetlerinden yararlanmaya başladığı rahatlık dönemidir. Ayrıca gösteriş artar, ilimler ve sanatlar gelişir. Kısacası bu dönem dinlenme ve rahatlık dönemidir. Dördüncü aşama müsalemet (huzur, barış) dönemidir. Bu aşamada huzur ve barış hakimdir. Önceki hükümdarların örnek alınarak iktidarın sürdürülmesi ve devletin yaşatılmaya çalışılmasının güvenli bir yol olduğuna inanılır. Beşinci aşama israf dönemidir. Devlet yavaş ya da aniden bir sona doğru ilerlemeye başlar. Hükümdar ve çevresi, öncekilerin biriktirdiği serveti tüketir. Devlet işleri, ehil olmayanlara dağıtılır. Ordu bozulur. Yiğitlik ve atılganlık kaybolur. Zevk düşkünlüğü artar ve devletin gelirleri giderlerini karşılayamaz. Düşman devletler cesaretlenmeye başlar. İsfraf dönemi sonrası bedevi toplumun hadari toplumu savaşıla mağlup ederek onun yerini alması söz konusudur. Bu durum döngüsel olarak sürekli bu şekilde devam etmektedir (İbn Haldun, 2009: 399-401; Çiftçi ve Yılmaz, 2013: 86-87).

4.2. Devletin Fonksiyonu

İbni Haldun'a göre devletin iktisadi faaliyetlerdeki fonksiyonu müdahaleci değil düzenleyici bir nitelikte olmalıdır. Devlet egemenliği altındaki iktisadi mallar korunmalıdır. Aşırı vergiden kaçınılmalı ve ticaret vergi dışında tutulmalıdır. Devlet, ticarete ve üretime serbestlik tanınmalıdır. Devlet politikası hakimiyet altındaki toprakların az sayıda kişinin elinde toplanmasını engelleyecek şekilde olmalıdır. Bu politika doğrultusunda kölelik kaldırılmalıdır (Falay, 1978: 48-51, Haftacı, 2014:298-299).

Devletin toplum ile mali ve iktisadi sistem arasındaki ilişkiyi yönlendiren önemli bir fonksiyonu vardır. Toplumun iktisadi gereksinimlerinin karşılanabilmesi için güçlü bir kamu maliyesi politikası yürütülmelidir. Devletin dayandığı iki önemli unsur asabiyyet ve devlet gelirdir (para). Devletin bekası ve korunması için asker ve gelir (para) gereklidir. Devletin kuruluş aşamasında elde ettiği ganimet ve paralar, devlet için çalışanlar arasında dağıtılır. Zamanla hükümdar hazinesini doldurur ve halkın üstündeki egemenliğini ve baskısını artırır. Devlet büyüdükçe refah ve gelirleri de artar ancak devletin masrafları ve israfı da artar. Devlet zayıflamaya başlar ve gelirleri azalır (Haftacı, 2014: 299-300).

İbni Haldun'a göre vergi (Haldun, 1968:325); "*belli ve maruf kanun ve kaidelere göre, tebaanın malından kuvvetle mecburi surette alınan mal ve paralardır*". Devletin kuruluş ve gelişme aşamasında haraç ve cizye gibi normal vergiler alınırken, devlet zayıflamaya başladığında vergi çeşitleri ve oranları artar. Devletin çöküşü döneminde durum daha da ağırlaşır (Haftacı, 2014:299-300). Devletin çöküş evresinde paraya olan gereksinim artar ve sonuçta isyanlar başlar, iktidar el değiştirir. Devlet harcamaları azaldığında talep oluşmaz ve bu durum beraberinde bunalımları getirir. Devlet ölçülü bir şekilde olması gereken yerlerde harcama yaparak talebi arttırmalıdır. İbni Haldun'un bu düşüncesi

Keynesyen iktisadi düşünceyle örtüşür. Devlet gelirleri ve giderleri arasında bir denklik olması gerektiğini savunan İbni Haldun denk bütçenin gerçekleşmesinin özellikle devletin çöküş sürecinde zor olduğunu belirtir. Devlet, çöküşüne giden süreçte iktisadi faaliyetleri kontrol etme fonksiyonunu kaybeder.

4.3. Refah Devlet Anlayışı Doğrultusunda Devletin Görevleri

İbni Haldun'a göre devlet harcamaları toplumdaki en büyük harcama gücüdür ve bu yüzden üretimin gelişmesinde devlet harcamaları teşvik edici ve yönlendirici bir unsurdur (Haldun, 2004: 74-75). Devlet gelirlerinde bir azalma olduğunda devlet harcamaları kısırlırsa; bu durum devleti ve devletten maaş alanları güç durumda bırakır. İktisadi faaliyetler bu durumdan etkilenir çünkü devletin ve devletten maaş alanların harcamaları piyasadaki talebin önemli bir kısmını oluşturur, onlardan gelecek olan bir daralma toplam talebi daraltır ve piyasada durgunluk baş gösterir. Bu durum sürerse alışveriş azalır, üretim yavaşlar ve geriler; bunların sonucu devlet gelirleri daha da düşer (Haldun 2004: 289-291; Boula-kia, 1971: 1115-1116). İbni Haldun'un bu doğrultudaki görüşleri Keynesyen politikaları hatırlatır. Gelişmiş ülkelerde devlet harcamalarında bir azalmanın sonucu olarak toplam talep azalır. Talebin daralmasıyla iktisadi hayatta bunalım başlar. Bu durumda İbni Haldun'un bunalımdan kurtulmak için devletin piyasada aldığı tedbirleri Keynes'ten beş yüz yıl önce söylenmesi şaşırtıcıdır.

İbni Haldun İslami geleneğe bağlı olarak devletin görevlerini geniş bir perspektiften açıklamıştır. İktisadi faaliyetlerin tümü müdahale etmeksizin refah devleti anlayışı doğrultusunda devletin gözetim ve denetimi altındadır. Korunmaya muhtaç tüm kesimler devlet tarafından korunur. Geleneksel devletin görevi halkın refah ve mutluluğunu sağlamaktır (Kozak, 1999: 248-250).

İbni Haldun'a göre "*Halka ihsan ve iyiliklerde bulunmak onları korumak hükümdarların varlık sebebidir. Onların geçim işleviyle ilgilenmek iktisadi durumlarını gözetmek; devlet ve hükümdarlarını halkın kaynaşmasının temelini oluşturur (Haldun, 2004:476).*"

İbni Haldun'un eseri Mukaddime incelendiğinde refah devleti anlayışı doğrultusunda devletin görevleri arasında şunların olduğu görülür (Haldun, 2004: 556-576): Hastaneler kurmak, kurulan hastanelere doktor, hasta bakıcı yerleştirmek, çalışmayanların iktisadi durumlarını düzeltmek, halkı kötülükten uzaklaştırıp iyiliğe yönlendirmek, halkın toplumun genel hedeflerine uygun hareket etmelerini sağlamak, gıda maddelerinin sağlığa zararlı olup olmadığını kontrol etmek, ölçü ve tartıları denetlemek ve aşırı fiyat uygulamalarını önlemek.

4.4.Devletin İktisadi Hayata Müdahalesi

İbni Haldun, sosyal ve iktisadi anlamda devlete önemli sorumluluklar yükler. Ancak buna rağmen devletin iktisadi faaliyette bulunarak ticaret ve tarımla uğraşmasına karşı

çıkarak. Bu durumda haksız rekabet şartları ortaya çıkar. Devletin elinde önemli maddi olanaklar ve siyasal güç vardır ve devlet bu üstünlüğü kullandığında karşısındaki tüccar ve çiftçiler iktisadi faaliyetlerdeki rekabete dayanamaz ve pazardan çekilmek zorunda kalırlar. Sonuç olarak çalışma ve üretme isteği yok olur ve iktisadi hayat çıkmaza girer ardından devlet yıkıma doğru gider (Toku, 2002: 119-120).

Devlet toplumsal ve ekonomik yapıyı kamu harcamaları ve kamu gelirleriyle etkiler. İbni Haldun'a göre devletin iktisadi faaliyetlere katılması ve bu alana müdahalesi toplumu ve iktisadi süreci olumsuz etkiler. İktisadi süreçte serbest rekabetin varlığı esastır. İktisadi faaliyetlerde tekelleşme geçici olmalıdır. Aksi halde tekelleşme ile faaliyetleri yürütmek zararlıdır. Hükümdarlar ve yöneticiler ticaretle uğraşmamalıdır. Ticaretle uğraşmaları sosyal hayatın ve uygarlığın çöküşünü hazırlar. Ayrıca devlet meşru yoldan elde edilen servete karışmamalıdır (Haftacı, 2014: 298-299; Falay, 1978: 48-49).

İbni Haldun iktisadi faaliyetlerde özel girişimciliği esas alır. Devletin ve devleti yönetenlerin bizzat iktisadi faaliyetleri yürütmelerine karşı çıkar (Kozak, 1999: 249). Devlet yalnızca denetim ve düzenleme görevlerini icra etmelidir. Böylece iktisadi refah ve devlet gelirleri artışı sağlanır.

5. İbni Haldun'un İktisadi Düşüncesi Ve İktisadi Kalkınmanın Dinamikleri

İktisadi kalkınma süreci, sosyoekonomik ve kültürel tüm olguları bütünleştirerek bir refah toplumu oluşturur. İktisadi kalkınma için insanın kendine güveninin artması ve geleceğe yönelik plan yapması önemlidir. Bunun gerçekleştirilmesi kişinin sürekli artan geliri doğrultusunda, maddi sıkıntının giderilmesi, bağımsızlık ve özgürlüğünün artması, ekonomik bağımsızlığı elde etmesine bağlıdır, kendine güveni artması ve geleceğe dönük plan, program yapması şeklinde üç ana ölçüte bakarak tespit etmek mümkündür. İktisadi kalkınma bir süreçtir ve bu sürecin daha etkili bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan unsurlar vardır. İktisadi kalkınma sürecini besleyen en önemli unsurlardan bir tanesi, toplumdaki değerlerdir. Çünkü iktisadi kalkınma, toplumu oluşturan diğer faktörlerin etki alanı dışında değildir. Çalışmanın bu bölümünde kendi dönemi içerisinde iktisadi yapılanmaları ve sosyal boyutları incelemesi ve iktisadi kalkınmanın ortaya çıkışında değerlere büyük önem vermesi nedeniyle (Erol, 2012: 50-51) İbni Haldun'a göre iktisadi kalkınmayı etkileyecek faktörler ele alınacaktır.

5.1. Siyasi İstikrar

İbni Haldun'a göre bedevilikten hadariliğe geçişte bir devletin kurulması asabiyyetin varlığına bağlıdır. Ancak devletin bekası için asabiyyet tek başına yeterli değildir; siyasi istikrarın sağlanabilmesi için asabiyyetin yanında ahlaki değerler de gereklidir. İbni Haldun'a göre, asabiyyetin ihmal edilmesi, yöneticilerin yozlaşması ve ahlaki değerlerin terk edilmesi devleti çöküşe sürükler.

İbni Haldun'un iktisadi olarak ele aldığı her konuda ahlaki değerlerin önemine vurgu yaparak bunu temel prensibi haline getirir. Ahlaki değerler devletin kuruluş aşamasından itibaren var olmalıdır. Zira tarihteki güçlü medeniyetlerin temelinde güçlü bir asabiyyet bağının ve ahlaki değerlere bağlılığının varlığı görülmektedir.

Tarihte kurulan devletler ve bunların gelişmesi ve yıkılmasına neden olan faktörlerin anlaşılması için o devletin iktisadi faaliyetleri incelenmelidir. Siyasi istikrar devletlerin ekonomileri üzerinde önemli bir faktördür. Mevcut devletlerin siyasi çizgileri ile iktisadi çizgileri birbirini teyit eder nitelikte olmalıdır. Siyasi çatışmaların yaşandığı dönemlerin ilk olumsuz yansıması iktisadi faaliyetler üzerinde olmuştur (Özkılıç, 2007: 6) .

5.2. Güvenli Bir Ortam

İbni Haldun'a göre saldırılara karşı bir otorite altında kendilerine güvenlik sağlama ihtiyacı insanları toplu yaşamaya mecbur kılmıştır. Bu yüzden otorite sahibi devletin kuruluş amacı insanların her türlü saldırıdan uzak, barış içinde yaşamalarını sağlayacak koşulları gerçekleştirmek olmalıdır.

İnsanların bir cemiyet içerisinde bir araya gelmesinin nedenleri iktisadi faaliyetleri işbölümü yaparak yürütebilmek ve içerden veya dışarıdan gelebilecek tehlikelerden korunabilmektir. Bir ülkenin güvenli bir ortamının olmaması, o ülkenin iktisadi faaliyetleri üzerinde olumsuz etkiler doğuracaktır. Örneğin; güvenli bir ortamın olmaması ülkeye yabancı sermayenin girmesini ve yatırım yapılmasını zorlaştacaktır (Özkılıç, 2007: 6).

5.3. İş Bölümü ve Uzmanlaşma

İnsanlar toplumsal değişim ve gelişim sürecinde üretim faaliyetlerini birleştirici bir rol üstlenirler. Bu durum iktisat literatüründe bir temel kavramın ilk tanımıdır: Toplumsal İşbölümü. Üretim süreci içerisinde insanların karşılıklı yardımı, işbölümünü ortaya çıkarır. Bu da üretimin toplumsal örgütlenmesi olarak adlandırılabilir. Toplumsal işbölümü toplumun özüdür ve dinamik bir yapısı vardır. İşbölümü bedevilik ve hadarilik süreçlerinde ortaya çıkan üretim tarzlarının ve bir üretim tarzının öncesi ve sonrasının neden ve sonucudur. Üretimin sosyal organizasyonu sonucu bireyler temel ihtiyaçlarını karşılama ve kazanç elde etme yollarını öğrenirler. Geçim ve kazancın elde edildiği alanlar; yöneticilik, avcılık, tarım ve ticarettir. Bunlardan yöneticilik ve memuriyet doğal bir geçim ve kazanç yolu değildir (Falay, 1978: 22-23).

İbni Haldun'a göre insan sosyal bir varlıktır ve bu özelliği ile tek başına yaşayamamaktadır. Bir toplum içinde yaşamak zorunda olan insanın tüm iktisadi ihtiyaçlarını bizzat kendisinin karşılayabilmesi imkansızdır. Bu nedenle toplumda işbölümüyle birlikte üretimde uzmanlaşmaya gidilir ve bu doğrultuda iktisadi faaliyetler yürütülür.

İşbölümü ve uzmanlaşmayla gerçekleştirilecek üretim bireyin tek başına üretebileceğin-

den her zaman daha fazla olacaktır. İbni Haldun'a göre iktisadi faaliyetlerin gerçekleşmesi sürecindeki uzmanlaşma girişimcileri motive edecek bir unsurdur. Girişimcilerin uzmanlaşma sayesinde gelecekte üretecekleri ya da ticaretini yapacakları mallara olan güvenleri artacak ve girişimcileri daha fazla üretime ya da ticarete teşvik edecektir.

5.4. Üretimde Emegın Rolü

İbni Haldun'a göre üretimin temel faktörü emektir. İktisadi ihtiyaçların karşılanabilmesi, geçim ve kazanç sağlanabilmesi için emek sarf edilmelidir. Yani iktisadi faaliyetlerin yürütülmesi emegın zorunlu katılımıyla mümkündür. Üretimin birey için önemi büyüktür. İnsan yaşayabilmesi için üretim yapması gerekir bu da ancak emek sarf etmekle gerçekleşebilir (Falay, 1978: 26-27).

İbni Haldun'a göre ticari kazancın tamamı sermaye ile ilişkilendirilemez. Sermayeden kar elde etmek ve kazanca dönüştürmekte de emegın rolü büyüktür. İnsan, aklıyla ve fiziki gücüyle ziraat alanında üretim araçlarını yapmak ve hayvan yetiştirmek gibi işleri de emegi ile gerçekleştirir. Akıl ve fiziki gücünü bir araya getirerek ve gücünü artırarak emegını daha verimli hale getirmek insanı diğer varlıklardan ayıran önemli bir özelliktir (Erol, 2012: 53).

5.5. Ahlaki Değerlere Bağlılık

Ekonomik kalkınma sürecinde toplumun ahlaki değerleri dikkate alınmalıdır. Ahlaki değerlerin korunarak iktisadi faaliyetleri yürütülmesi önemlidir. İktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için hazırlanacak planlarda ahlaki değerler göz ardı edilmemelidir. Bu değerler dikkate alınmazsa, sosyal yönü eksik iktisadi kalkınma planları ortaya çıkar. Bu nedenle iktisadi kalkınmada değerlerin rolü çok önemlidir.

İbni Haldun'a göre iktisadi faaliyetlerin bedevilikten hadari hayata geçişteki rolü büyüktür. Bunun yanında iktisadi faaliyetlerin gerçekleştirilmesi sürecinde ahlaki değerlerin etkileri de önemlidir. Kaçınılmaz olan bu etkileşim sürecinin sağlıklı ve toplum yararına olması için ahlaki değerlerin dikkate alınmasını özellikle vurgular. İktisadi hayat ahlaki ve dini değerlere göre düzenlenmelidir. Çünkü insanların yaradılış amacı hayatta ebedi kalmak veya herhangi bir şekilde yaşamak değil, insanlığına yaraşır dünyevi bir hayat sürmek ve ahirette kurtuluşa ermektir (Özkılıç, 2007: 7-8).

6. Sonuç

İbni Haldun'a göre iktisadi faaliyetler toplumların gelişim ve değişim süreçlerinin temel dayanağıdır. Bedevilikten hadari hayata geçilmesiyle birlikte insan ihtiyaçlarının çeşitliliği artar ve üretim biçimleri değişir. Bu süreç işbölümü ve uzmanlaşmayı beraberinde getirir. Böylece üretim sürecinde zamandan tasarruf edilir ve kaliteli üretim yapılır. Bu birleşik emek üretimi iktisadi refahın artmasını sağlayan artı değeri doğurur. Bu gelişme

emeğin etkinliğini de arttırır.

Asabiyyet olgusu bir toplumun devlet kurmasının itici gücüdür. İbni Haldun'a göre devlet iktisadi faaliyetlere müdahale etmemelidir. Devlet, güvenli ve adaletli bir ortamda iktisadi faaliyetlerin yürütülmesini sağlamalıdır. Adalet kavramı İbni Haldun'un düşüncelerinin temel hareket noktasıdır. Devlet, siyasi otorite olarak adaleti sağlayarak iktisadi refahın artmasına öncülük etmiş olur. Refahın arttığı dönemde toplumda oluşacak rahatlığın israfı yol açmasını engellemek için devlet süreci iyi yönetmelidir. Aksi halde devlet, çöküşüne giden süreçte iktisadi faaliyetleri kontrol etme fonksiyonunu kaybeder ve çöküş sonrasında devletin yıkılışı kaçınılmaz olur.

İbni Haldun'a göre iktisadi kalkınma bir süreçtir. Bu sürecin etkisi toplumdaki değerlerin korunmasıyla artar. O'na göre iktisadi kalkınma sürecinde siyasi istikrarın sağlanması gerekir. Bu da asabiyyetin önemsizmesi ve ahlaki değerlerin göz ardı edilmemesiyle sağlanır. İktisadi kalkınmada önemli diğer bir faktörde iktisadi faaliyetlerin güvenli bir ortamda yürütülmesidir. Önemli başka bir faktör de toplumda işbölümüyle birlikte üretimde uzmanlaşmanın sağlanmasıdır. Ayrıca İbni Haldun'a göre iktisadi kalkınma sürecinde üretimin temel faktörü olan emeğin rolü de yadsınamaz. Sonuç olarak İbni Haldun'a göre iktisadi refahın sağlandığı dönemlerde devletin kontrolü ve düzenleyici rolü önem arz eder. Ayrıca iktisadi kalkınmanın gerçekleşmesi için siyasi istikrarın, devletin sağlayacağı güvenli ortamın, işbirliği sonucu ortaya çıkacak uzmanlaşmanın, emeğe dayalı üretimin ve ahlaki değerlere bağlılığının sağlanması gerekir.

Kaynakça

- Albayrak, A. (2000), "Bir Medeniyet Kuramcısı Olarak İbn-i Haldun", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9(9).
- Azarkan, A. Ezeli (2003), "İbn-i Haldun ve Devlet", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:4.
- Boulakia, Jean David C. (1971), "Ibn Khaldun: A fourteenth-Century Economist", *Journal of Political Economy*, Volume 79, No. 5, September-October, 1105-1118.
- Çiftçi, A. ve Yılmaz, N. (2013). "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, 83-93.
- Erol, Sevgi Işık (2012), "İktisadi Kalkınmada Değerlerin Rolü," *Çalışma İlişkileri Dergisi*, Temmuz 2012, 3(2), 49-65.
- Falay, N. (1978), *İbni Haldun'un İktisadi Düşünceleri*, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi Maliye Enstitüsü.
- Haftacı, V. (2014), *Büyük Boşluk*, Kocaeli: Umuttepe Yayınları.
- Haldun, İ. (1968), *Mukaddime*, (Çev. Zakir Kadiri Ugan), Cilt 1, Ankara: Milli Eğitim

- Bakanlığı Yayınları'ndan aktaran: KOZAK, İ.E. (1999). *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Haldun, İ. (2004), *Mukaddime* I, II, (Çev. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İ. (2009), *Mukaddime*, (Çev. Süleyman Uludağ), Cilt 1, 6. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Haldun, İbn (1988), *Mukaddime I*, (Çev: Süleyman Uludağ), 2. Baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Hassan, Ü. (1982), *İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara: Ankara Üniversitesi SBF. Yayınları'ndan aktaran: Çiftçi, A. ve Yılmaz, N. (2013). "İbn Haldun'un Siyaset Teorisi ve Siyasal Sistem Sınıflandırması", *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/7, 83-93.
- Kozak, İ.E. (1999), *İbn Haldun'a Göre İnsan-Toplum-İktisat*, Adapazarı: Değişim Yayınları.
- Lacoste, Y. (2012), *İbni Haldun Tarih Biliminin Doğuşu*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Meriç, C. (1998), *Umrandan Uygarlığa*, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özel, Mustafa (2006), İbn Haldun'un İktisadi Fikirlerinin Modern Ulusal/Küresel Ekonomi İçin Değer ve Uygunluğu, İSAM-İbn Haldun Uluslararası Sempozyumu Notları-(Yayınlanmamış).
- Özkılıç, İ. (2007), "İbn Haldun'da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik", *Akademik Bakış*, (10), 1-14.
- Savaş, V.F. (1997), *İktisadın Tarihi, Liberte Düşünce Topluluğu Yayınları*.
- Toku, N. (2002), *İlm-i Umran – İbn Haldun'da Toplum Bilimsel Düşünce*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldız, M. (2010), "İbn Haldun'un Tarihselci Devlet Kuramı", *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (10), 25-55.

LÊKOLÎNEK LI SER FERHENGÊN KURDÎ (1655 -1990)

Ümit IŞIK*

Kurte

Gelek lêkolîner, nivîskar, helbestvan, filozofên Kurd û yên biyanî, li ser ferhengên kurdî xebat çêkirine. Ji xebatên ku hatine kirin kifş dibe ku li hemû herêman (herêma başur, herêma bakur, herêma Sovyetê hwd.) li ser ferhengên Kurdî xebat hatine çêkirin. Xebatên li herêma Sovyetê piranî bi alfabeya Kirilî, yên ku li herêma başurê piranî bi alfabeya ‘Erebî û bi zaravayê Soranî, yên ku li Anadolîyê jî piranî bi alfabeya Latînî û bi zaravayê Kurmancî hatine çêkirin. Wekî din li ser zarvayên Zazakî(dimilî) û Behdîni jî ferheng hatine çêkirin. Çêkirina ferhengên Kurdî ku em pê dizanin di sedsala 17. de bi listeya bêjeyên Kurdî Ewliya Çelebî (1611-1682) ve dest pê dîke û di Seyehatnameya Ewliya Çelebî de cih girtiye (Cild 4. û 5.). Di derbarê ferhengan de em ê di maqaleyê de zêdetir agahî bidin. Bi vê nivîsê armanca me ev e ku xebatên li ser ferhengên Kurdî hatine çêkirin raxin ber çav û bidim nasîn.

Peyvên Sereke: Kurd, ferheng, peyv, ziman, grametîk, filolojî

KÜRTÇE SÖZLÜKLER ÜZERİNDE BİR ÇALIŞMA (1655-1990)

Özet

Birçok Kürt ve yabancı araştırmacı, yazar, şair, filozof Kürtçe sözlükler üzerinde çalışma yapmıştır. Bu çalışmanın amacı 1655- 1990 yılları arasında kaleme alınmış olan Kürtçe sözlükler hakkında bilgi vermek ve söz konusu sözlükleri tanıtmaktır.

Araştırmamız neticesinde bütün bölgelerde Kürtçe sözlük üzerinde çalışmalar yapıldığı görülmüştür. Sovyet Rusya bölgesinde yapılan çalışmalar çoğunlukla Kiril alfabesi ile güney bölgesindeki çalışmalar çoğunlukla Arap alfabesi ve Sorani lehçesine göre, Anadolu da ki çalışmalar genellikle Latin alfabesi ve Kurmancî lehçesine göre yazılmıştır. Bunun yanında Zazaca ve Behdîni lehçeleri üzerinde çalışmalar da yapılmıştır. Kürtçe sözlük çalışmalarını ilk olarak 17. yüzyılda Ewliya Çelebi'nin Kürdistan bölgesine yaptığı seyahat esnasında derlemiş olduğu Kürtçe kelimelerle başlamıştır. Ewliya Çelebi, seyahatnamesinin 4. ve 5. cildinde bu çalışmaya yer vermiştir. Bu araştırmamızda söz konusu dönemde yazılmış sözlükler hakkındaki geniş bilgiler verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kürt, sözlük, kelime, dil, gramatik, filoloji

* Öğr. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü,
e-mail: u.isik@alparslan.edu.tr

A STUDY ON THE KURDISH DICTIONARIES (1655-1990)

Abstract

Many Kurdish and foreign researchers, writers, poets and philosophers have worked on Kurdish dictionaries. This study aims to introduce the Kurdish dictionaries that were studied between 1655 and 1990 and provide information about them.

This study shows that there has been research on Kurdish dictionaries in every region. The studies in Soviet Russia were carried in the Cyrillic alphabet, whereas the ones in the southern region were mostly done in the Arabic alphabet according to Sorani dialect. On the other hand, the dictionary researches in Anatolian region were done in the Latin alphabet in Kurmanji dialect. Furthermore, there are studies on Zazaki and Badinani dialects, too. Studies on Kurdish dictionaries started when Evliya Celebi made a list of Kurdish words that he collected while travelling Kurdistan region in the 17th century. Evliya Celebi put these studies in the 4th and 5th volumes of his travel book. This study provides extensive information about the dictionaries which were written between 1655 and 1990.

Key words: Kurd, dictionary, word, language, grammar, philology.

1. Destpêk

Alfabe, rêziman û ferheng; sê stûnên zimanekî ne. Ferheng; xezîneya peyvên zimanekî an jî zimanan e. Digel awayê gotin û nivîsandina peyvên rave dike û li gor rehê wan bi bingehê berhev dike, bikaranîna wan ên cuda nîşan dide. Bi rastî ferheng ne tenê peyvên di de nasîn çand û zimanê gel jî di de berçav.

Ferheng çêkirin karekî zor û zehmet e, bareke giran e. Digel xebat û lêkolînek dûvdirêj cesaretê dixwaze. Himber evqas asteng û zor zehmet jî heya niha gelek zana û nivîskarên biyanî û yên kurd li ser ferhengên kurdî xebitîne. Têkilîya dîroka nivîsandin û çapkirina ferhengên kurdî bi dîroka fêrbûna zimanê kurdî re heye; her wisa têkilîya wê bi tarîxa komkirin û çapkirina nimûneyên folklorî û lîteratûra wan re jî heye. Li ser komkirina bêjeyan nimûneya herfê pêşî, xebata Ewliya Çelebî (1611-1682) ye wextê ku di sala 1655an li herêma Kurdistanê derketiye gerê listeya bêjeyên kurdî çêkiriye. Peyra Ehmedê Xanî (1651-1707) bi navê *Nûbehara Biçûkan* ferhengek amade kiriye. Li ser ferhengan di lîteratûra Ewropeyê de xebata ewil a derheqê zimanê Kurdî gramatîka û ferhengoka Garzonî ye. Zimannasê bi 'esle xwe polonî M. Auguste Jaba (1801-1894) Ferhenga Kurdî-Fransî amade kirî. Di sala 1879an de li bajarê Petersburgê Alman Ferdinand Justî li ser vê ferhengê xebitî û çapkirî. Der barê ferhengan de xebata herfê mezin bi destê nivîskar û zanayên Kurd li Kurdistana Iraq-Îran (başur) û li yekitiya Sovyetê hatin kirin. Li herêma Iraqê Gîwî Mukriyanî (1920-1986) ferhengeke gelek giranbaha û bi qîmet amade kirîye. Pişt re li herêma Rusyayê bi taybetî Qanatê Kurdo, Farîzov, Bakoev, Maksimê Xemo, P. Lêrx, M. U. Khamoian, A. Êgîzarov, Kurdoev û yên din min di maqaleya xwe de bi firehî daye nasîn.

Derbarê ferhengan de; Îsmailê Bayezîdî, Şêx Muhemmed Kerbelayî, Yusif Ziyaeddîn Paşa (?-1819), M.Emîn Bozarşan, Gîwî Mukriyanî, Joyce Blau, Muhammed Xal, Cegerxwîn, Musa Anter, D.Îzolî, Eli Seydo Gewrani *Ferhenga Nûjen*, Muhemed Cemil Seyda bi navê *Qamûsu'l-Heyat Ferhenga Jîn*, Kemal Celal Xerîp bi navê *Ferhenga Zanyarî*, Maruf Karadaxî Merdux *Ferhenga Çandiniyê*, Sadiq Safîzade Borrekayî bi navê *Ferhenga Med*, ‘Ebdulrehman Şerefkendî(Hejar), Awrang Murat, Şêx Mardux, Abdulrahman Muhammed Emin Zebihî, bi navê Qamûsî Zimanî Kurdî Muhammed Xal bi navê *Ferhengî Xal*, Teyfîq Wehbî û Kurdzanê Îngîlîz Cecil John Edmons, Malmîsanij xebitîne û Celal Muhammed Alî bi navê Îdiom Le Zimanî Kurdî, Sadiq Bahaeddîn bi navê Îdyomêt Kurdî li ser îdyomên Kurdî xebitîne. Wekî din min di navbera salên 1655- 1990an de 45 heb ferheng peyda kir û di xebata xwe da ez ê behsa wan bikim û bidim nasîn.

2. Geryanek Li Ser Ferhengên Kurdî (1655 -1990)

Ewliya Çelebî di sala 1655an de li Kurdistanê derketiye gerê û tiştê ku dîtîye yan jî seh kiriye nivîsiye. Ger û maceraya Kurdistanê, di berhema seyehatnameyê, cilda 4. û 5. de cih girtiye. Ewliya Çelebî lîsteya peyvên Kurdî komkirî. Lîsteya peyvên ku ji aliye Ewliya Çelebî ve hatiye amade kirin di warê zimannasiya dîrokî ya Kurdî de ya herî balkêş e. Ev xebat bê guman di sedsala 17. de çavkaniyek herî girîng e û bala gelek zimannasan kişandiye. Li ser peyvên Kurdî xebata herî pêş e. Lîsteya peyvên li gor çend zaravayan hatiye nivîsîn. Martîn van Bruinessen di nivîsa xwe ya *Onyedinci yüzyılda Kürtler ve dilleri: Kürt lehçeleri üzerine Evliya Çelebinin Notları* de çend mînak wiha nişe kirîye.

Zaravayê Sorani

Av: *su –Garz: ave (açıktır ki burada yalın halde değil isim takı almıştır: avê); Ziya: (ÜI) (av); W&E: aw.*

Bezi: *koyun- Garz. : paz (pez); Ki. : pass (pez); Ber.: poz (poz); Jaba: pez (pez); W&E: pez.*

Bizen: *keçi-Garz: bzn (bizin); Ki. : bissinn (bizin); diğer bütün kirmancî lehçelerinde de aynıdır; W&E: biz “keçi”, bizin “dişi keçi”.*

Bîn: *getiri - Ber. : bina (bina); Jaba: bine (bine), birçok kuzey lehçesinde aynıdır; güney lehçelerinde, bibe (birdin).*

Çar: *dört - bütün lehçelerde aynıdır.*

Çendek: *bazı (Evliya tarafından tam karşılığı verilmemiştir) - Jaba: tchendeki (çendeki). Karş. Garz. : cian (çen), “ne kadar”; Ziya çend; W&E: chende (çendi)- “bazı”.*

Dazde: *oniki – Garz: duanzdah (duwanzdeh); Ziya: (dwazde); Jaba: devazde (diwazde); Rhea: danzdah (danzdeh); W&E: dûwanze. (Martin van Bruinessen, 1985: 23).*

Diğer kelime ve deyimler (değişik lehçelerden)

Alışan: şanlı, muhteşem (*Cizre ve Bitlis'in kürt beylerine (xan)Osmanlı sultanları tarafından verilen ünvanıdır*).

Baran: *baran dibarê* “yağmur yağıyor” – Bütün lehçelerde

Bejnik: *boyun*” (muhtemelen. *bejn* “endam, boy”ın küçültme ekialmış şeklidir) - *Garı. : bezn (bejn); Ziya: (bejn); Jaba: bejin; W&E: bejn.*

Berdan: *berdanê, salıvermişler* - *Ziya: (berdan)Jaba:berdan; W&E:ber dan.*

Çarik: şal (*Evlîya “kuşak” olarak çevirir*) - *Garı. : ciark (çarik)”bayan şalı veya pelerini”;* *Jaba: tcharik (çarik)- “turban, başörtüsü»; W&E:çaroke-”şal !_ka_?ınların ~muzlarına doladıkları ve alt bölümü bir şeyler taşımak için kullanılan ortu”.* *Bahdinan'da, çarok W&E'nin sözünü ettikleri şal anlamındakullanılır; diğer kuzey kelime listelerinde bu kelimeye rastlanmaz.*

Dari: *karanlık, koyu* - Bütün Kirmancî kelime listelerinde sadece *tari(W&E:tarik)* bulunur; ancak bazı lehçelerde /t/ çok güçlüdür.

Dur: *uzak* - bütün lehçelerde aynıdır.

Eman: *insaf, aman, rahmet, magfîret* - *Ziya: (eman)- “insaf, aman dilemek”;* *Jaba: eman; W&E: eman, aman - “imdat, insaf!”.* (Martin van Bruinessen, 1985: 27).

Ferhenga Ehmedê Xanî di sala 1683an de bi navê *Nûbehara(Nûbihara) Biçûkan* bi Kurdî-Erebî-Kurdî ji bo zarokên kurdan çêkirîye. Ferhenga menzûm a yekem e. Berhema Ehmedê Xanî herî pêşî bi deste Edebiyetnas, filolog û ‘alimê kurdan Yusuf Ziyaeddîn Xalîdî, bi navê *El-Hedîyyetu'l Hemîdiyye fi'l luxeti'l-Kurdiyye* li Stenbolê hatiye çapkirin. Cara duyem di sala 1908an de ji aliyê Lecog ve di nav xebata “*Tekstên Kurdî*” de li Berlînê hatiye weşandin. Di xebata Xalîdî de kurtnivîsara gramatîka Kurdî, çend helbestên Ehmedê Xanî û ferhengoka Ehmedê xanî hatine çapkirin. Ferhengok xeberên zarê kurmancî tîne ber çavan. Di fêrbûna zimanê Kurdî de edebiyata Kurdî ya klasik de qîmeta vê berhemê gelek e. Ev berhema ku derbarê perçeyê navê wê yê yekemîn de gelo ev nav bi wateya demsalê “Nûbehar” e an jî bi wateya fêkiya nû “Nûbar” e fikrên jihev-cuda hene û ev nav wekî “Nûbihar”, “Nûbehar” û “Nobar” jî tê nivîsandin û bilêvkirin, di sala 1683an de menzûmkî hatiye amadekirin. Beytên destpêkê û yên beşa yekemîn bi tevayî kurdî ne. Qismê ferhengê ku bêje û termên ‘erebî û kurdî tê de hatine rêzkerin û pêşberkirin ji qismê duyemîn dest pê dike. Bêje û termên ferhengê çawa ku wekî ‘erebî-kurdî hatine rêzkerin, wekî kurdî-‘erebî jî hatine rêzkerin. Ji ber vê berhem herçiqas ‘Erebî-Kurdî tê hesibandin, ewqas kurdî-‘erebî jî ye. Lê di îfadekirin û bihevexistina bêje û têrman de zimanê vegotîne kurdî ye. Bi vî awayî, ji bilî bêjeyên kurdî yên ku bi yên ‘erebî re hatine pêşberkirin gelek bêje û îlaweyên kurdî yên bi serê xwe jî derketine holê.

Hinek ji pêkerên vê berhema ku Xanî dibêje min ew “ji bo zarokên Kurmancan” çêkiriye digerin girîng ev in: Bi giştî yekemîn ferhenga kurdî ye. Bi vî awayî ferhengnivîsiya kurdî bi ferhengek menzûm a hînkêrî/dîdaktîk dest pê kiriye. Ev ferheng ji dema Xanî û pê ve di medreseyan kurdan de wekî kitêba dersê hatiye xwendin û jiberkirin. Bi vî awayî, mengî û armanca şa’irê me ku zimanê zikmakî bibe zimanê perwerdeyê, bi saya vê ferhengê qismî be jî hatiye cih. Bêjeyên ku di beytên ve behremê de wekî ‘erebî-kurdî yan jî kurdî-‘erebî hatine pêşberkirin ne bi awayekî rasthatî û bêrêbaz, belkî li gorî têfîkîrbîna hinek mijarên diyarkirî hatine hilbijartin. Xanî di çarçoveya vê têfîkîrbûn û hilbijartinê de di tespîtkirina mijaran û girtina wan a dest de rêbazên ji nêz ber bi dûrve, ji tiştên hêsan ber bi tiştên zor ve, ji tiştên ku tên zanîn ber bi tiştên ku nayên zanîn ve û ji tevahî ber bi perçeyan ve bi awayekî serkeftî sepandîye û bergehek pedagojîk pêşan daye (Kurdo, 1960: 15; Yıldırım, 2008: 9-73).

Hemşerî û xwendevanê Ehmedê Xanî Îsmailê Bayezîdî (1655-1710) bi navê *Gulzar*, Kurdî-Erebî-Farsî ferhengek çêkiriye. Ferhenga menzûm a duyem e. Ferheng piranî bi devokên Colemêrgê û Bayezîdî hatiye nivîsandin. Bêje û termên nûser cih girtiye û wekî *nûbehar* ê di medreseyan de kitêba dersê hatiye xwendin (Yıldırım, 2008: 73).

Garzonî her wisa jî, Kurdnasê pêşîn e ku li ser rêzmana Kurdî xebitîye û di sala 1787an de li bajarê Roma bi navê *Rêzman û Ferhenga Kurdî* çapkiriye û xwe daye nasîn. Piştî ku 60 sal jî ser berhema *Rêziman û Ferhenga Zimanê Kurdî* derbaz dibe li ser zimanê kurdî jî vekolînên zanîstî yên ewil yekî jî alîyê zimannasên almanî E. Rödîper û A. F. Pott ve tê nivîsîn. Ev her du zimannasên almanî yên navdar berhema bi navê “vekolînên li ser Kurdan” (Kurdische Studien) nivîsandine. Yanê cara ewil têgiha “vekolînên li ser Kurdan” di vê berheme de hatîye bikaranîn paşê jî bi taybetî di sala 1934an de li Yêrîwanê bi kongreya I. a Kurdolojîyê ve êdî peyva Kurdolojîyê jî di çavkanîyan de tim tim cih girtiye û hatîye bikaranîn. Di vê pirtukê de beşa ferhengê 220 rûpel e û 4600 peyv tê de cih girtine (Rohat, 1991: 5-10).

Di sala 1787an de li çarlık Rusyayê Alman P.S.Pallas bi navê *ferhenga muqayeseya hemû ziman û zaravayan* xebatek çêkiriye. Ev ferheng li çarlık Rusyayê li ser Kurdolojî xebata herî pêş e (Rohat, 1991: 5-6).

Zimannasê bi esle xwe polonî M. Auguste Jaba Ferhenga Kurdî-Fransî amade kirî. Di sala 1879an de li bajarê Petersburgê Alman Ferdîmand Justî li ser vê Ferhengê xebitiye û çapkiriye. Lê F. Justî xeber jî xebatên Rîç, Klaprot, Xozdko, Lêrx û yên din ve îstîfade kiriye û li ser ferhenga A. Jaba zêde kiriye. Despêkên vê ferhengê jî alfabe ya ‘erebî û wergera latînî ya ne sistematîk pêk tê. (Chylet, 2003: X). M. A. Jaba ferhengên kurdî-fransîzî, fransîzî-rûsî-kurdî, û Kurdî-Fransîzî-Rûsî nivîsibûn. Wî ev ferheng ser hîmê têkstên kurdî yên edebiyatî, folklorî û tarîxî çêkiribûn. Ferze bêjin, ku di vê xebatêda zanayê kurdî Mela Beyazêdî û ronayîperwarê kurd Ahmed-Xan arîkariya A. Jaba kiribûn (Kurdo, 1960:

17). Ferhenga M. August Jaba a kurdî-fransî “*Dictionnaire Kurde-Français*“ ku di sala 1879an de li St-Petersburg derketibû û di demek dawî de di sala 2014an de di nav weşanên Avestayê de derket. Ferhenga ku wek xwe di rêza Re-Edisyon de çap bûye bi pêşgotina Salih Akin dest pê dike. Akin balê dikşîne ser van xalan: “Ferhenga Kurdî-Fransî ya Auguste Jaba di pêşveçûna ferhengnûsiya zimanê kurdî de jî xwedî cihekî taybet e. Mirov dikare ferhengê bi hêsaniî wek pêngaveke girîng di ferhengnûsiya kurmancî de bi-pejirîne. Ji ber ku berê Jaba tenê du ferheng têne nasîn. Yekemîn ferheng ji aliyê Ehmedê Xanî ve di 1684ê de hate çapkirin. Duyemîn ferheng jî ji aliyê keşîşê katolik Maurizio Garzoni ye ku di sedsala 18ê de Romayê ew şandiye Mîrnişîna Behdînan tê çapkirin. Ev her sê ferheng û taswîrên zimanê Kurdî ku li xwe digrin ji aliyê lêkolînên kurdnasiyê ve wekî referans têne qebûlkin. Ew ji bo zimanê Kurdî belgeyên herî pêş û yên herî berbiçav in. Beşdarbûna zanayên ewropî di destpêkê de gelekî karîger e û rola wan a mezin di danasîna zimanê kurdî de derdixe holê (A.Jaba, 1879: III-IV).

Ferhenga Yusif Ziyaeddîn Paşa, di sala 1892-94an de bi navê *El-Hedîyyetu'l Hemîdiy-ye fi'l luxeti'l-Kurdiy-ye* li Stenbolê çapkirîye. Ew dema ku hakimê Mûtîkî ya Bedlîsê bû ferhenga xwe bi alîkariya hin zana û melayên Kurdan nivîsiye. Ferheng bi zaravayê devoka Mutkî û bi ‘eslê xwe Kurdî-‘Erebî ye. Ev ferheng ji aliyê Mehmed Emîn Bozarslan ve hate wergerandinê Tirkî û di sala 1978an de li Stenbolê ji aliyê weşanên Çirayê ve bi navê Kurdî- Tirkî hate weşandin. Di ferhengê de nêzê 5.000 peyv cih girtiye. Çapa düyem ji aliyê Dr.Muhammed Mukrî ve di sala 1987an de li Beyrûtê tê çap kirin (Yıldırım, 2008: 75-76; Burkay, 1991: 6; Chyet, 2003: X).

Şêx Muhemmed Kerbelayî bi navê *Mîrsadu'l-Ûfal/Şehranê Kodekan* di sala 1912an de ferhengek Farsî- Kurdî nivîsiye. Ferhengê de 1350 peyv cih girtine û di bin tesîra berhema Nûbehara Biçûkan de maye û beyta dozdemîn de nîşe kiriye (Yıldırım, 2008: 76).

Der barê ferhengan de xebata herî mezin bi deste nivîskar û zanayên Kurd li Kurdistana Iraq-Îran(başur) û li yekitiya Sovyetê hatiye kirin. Li Kurdistana Iraqê Gîwî Mukriyanî di sala 1950an de bi navê Rehber ferhengek Erebî-Kurdî derxistî. Ferheng 400 rûpel e û nîşên rêzimanî dide nasîn (Chylet, 2003: XII). Ferhenga ku Gîw Mukriyanî piştî xebatên dîr û dirêj di sala 1999an de li Başûrê Kurdistanê bi tîpên Aramî çap kir îcar jî Enstîtuya Kurdî ya Amedê piştî keda sê salan vê ferhenga ku peyvên hemû zarava, devok, heremên tê de hene çap kir. Di ferhengê de nêzîkî 65.000 peyvên Kurdî hene û çavkaniya wan peyvyan di kêleka wan de hatine nivîsandin. Wekî nimûne erde, erdelanî ye; peh, pehlewî ye; bak, bakurî ye; meh, mehabad e; za, Zazakî(Kirdkî, Kirmanckî) ye; çî, çiyayê Kurmanc e. Ev ferheng li ser 185 referansan hatiye amadekirin. Ferheng bi giştî 1344 rûpel e. (<http://www.ufkumuz.com>). Di ferhenga Qanatê Kurdo de behsa ferhenga Gîwî Mukriyanî hatiye kirin:

“*Ferhenga Gîwî Mukriyanî ya kurdî-farsî-erebî-fransîzî-înglîsî weke 130 belgin. Tê da*

kêm û hindik melûmetiyên gramatika zimanê kurdî hatine nivîsandinê. Ev ferhenga wî bi tomerî ya xeberên tîmatîkîne. Têda lêksîka rênçberîya-gundîtîyê ya zaravê kurdî soranî hatîye nivîsandinê. Têda wusa jî navê parên (beşên) can, navê xwarinê, yê fêkî, yê dar û diraxtan, navê cilan, yê heywan û teyrên malî û hovî, termîne xizmiyê hatîne nivîsandinê. Hemû xeberên kurdî bi herfên erebî û transkripsîya latînî hatine çapkirinê. Ferhenga Gîwî Mukrîanî ya 'Erebî –Kurdî ku sala 1950 hatîye çapkirinê, ferhengeke gelek giranbaha û bi qîmete. Ev ferheng qasê çar sed pere. Têda lêksîka zaravayê kurmançî, yê zaravên kurdên nehîyên Silemaniyê, Hewlêrê, Rewandîzê, Kermanshahê û Senendecê hatîye çap kirinê. Xwedînivîs hemû xeberên zani bûn, kirine nav ferhenga xwe. Ewî(Wî) hemû xeberên erebî rast wergerandîye ser zimanê kurdî û di tercîma wîda şik tune. Ewî(di wê) ferhengêda hemû fikirên xeberên erebî bi kurdî nivîsîne, lê rex xeberên erebî, yên ku gorî wan tune, ewî fikira(vêca) wan bi kurdî şirove kirine. Di ferhengêda gelek xeberên sînonîmî yê cur-cure zaravên kurdî hatine nivîsandinê.' (Kurdo, 1960: 20).

Di sala 1957an de I.O.Farizov ferhengeke bi zimanê Rusî-Kurdî li Moskovayê çêki-riye. Der dorê 30.000 peyv cih girtiye û 781 rûpel e. Di sala 1994an de Mehmet Demir ferhenga Farizov wergerê Tirkî- Kurdî dike û li Enqerê weşanxaneyê Özge ve wedîşîne. Ferheng bi her du zimanan jî peyvan dide nasîn û kandîdatê ilmê û tarîxî ye. Bi alfabeya latînî hatiye amede kirin. Di ferhengê de xeberên xelet hene: “*Ferhenga Î. O. Farîzov ser himê xeberên kurdên Ermenîstana Sovêti hatîye çapkirinê, lê bi herfên kurdên Sovêti ne hatîye çapkirinê, bi herfên latînî yê kurdên Sûriyê çap bûye. Di pêşgotina ferhengêda Î.O.Farîzov dinivîse, ku bona çêkirina ferhenga xwe ewî edebyeta kurdî ya sovêti û dereve(bîyanî) daye xebitandinê. Lê matêriyalê ferhengê nişan dike, ku ewî ev kanî nedane xebitandinê. Di ferhenga wîda gelek xeberên rûsî hatine tercîmekirinê ne ku bi wan xeberên kurdî, yê ku edebyeta kurdîda hene, lê hatine tercîme kirine yanê bi xeberên teze çêkirî, yan bi şirokirinê, yanê jî bi arîkarîya xeberên biyanî(dereva), yê ku bi herfên kurdî hatine nivîsandinê. Ji wê der di ferhengêda gelek tercîmên nerast û xelet hene.' (Kurdo, 1960: 22).*

Ferhenga Ç. X. Bakoev ya kandîdatê ilmê filolojî yê ye, di sala 1957an de bi zimanê Kurdî-Rusî hatiye çapkirin. Ferhenga Ç. X. Bakoev, ya ku bi redaktoriya akademîk Îosîf Abgarovîç Orbêlî hatiye çapkirin, ferhengeke ji ferhengên zarê Kurdên Ermenîstanê çêtir û baştîre. Ew, qasî 14 hezar xeber hene. Hemû tercûmeyên wê rastin û bi piraniya xwe ve bê şîkin. Di vê ferhengêda xeysetnivîsa xeberan ya gramatikê hatiye nişan kirin; ev şixulekî baş e, çimkî di ferhengên pêşînda xeysetnivîsa xeberan ya gramatikî ne dinivîsîn. Ferhenga Ç. X. Bakoev de bi nişanên minasîb katêgorîya nava ya eslî jin û mêr, ya lêkerên derbazbûyî û yê derbaznebûyî û binyatên wan hatine nişankirin. Bi alfabeya kirilî hatiye nivîsandin (Kurdo, 1960: 22).

Siyabendov A.Çaçanî di sala 1957an de ferhengeke Ermenî-Kurdî li Rewanê çap ki-

riye. Di ferhengê de nêzê 23.000 peyv cih girtine. Bi alfabeya Kirilî hatiye nivîsandin. Emîne Evdal ferhengek ji bo rastnivîsê çêkiriye û di sala 1958an de li Rewanê çap kiriye. Nêzê 7.000 peyv cih girtine û bi alfabeya kirilî hatiye nivîsandin (Burkay, 1991: 6; Yıldırım, 2008: 79).

Li Kurdistana Sovyetê di warê ferhengê de gellek xebatê hêja û duvdirêj hatiye çêkirin. Prof. Qanatê Kurdo du ferhengên bi zimanên Kurdî-Rusî amade kiriye. Yek alikariya Zera Usiv bi zaravê Soranî ya din jî bi zaravê Kurmancî nivîsiye. Nêzîkî 34.000 peyvyan cih girtiye. Her du jî di sala 1960an de li Moskovayê hatiye çapkirin. Gramatîka zimanê Kurdî li rex ferhengê kurt hatiye rêzkirinê. Qanatê Kurdo, kandîdatê zanîstî yê filolojîyê, çêkiriye û li hev aniyê: *“Di ferhenga xweda min lêksîka jîyînê, ya rêncberîyê (gundîtîyê), ya edebiyetîya zimanê nika (êsta) û ya rojname û kovarên bi zarê kurmancî nivîsîne û çapkirine. Ez xerêq bûm, ku xeberên kurdan yê tomerî bikim nav ferhengê. Min xeberên nizamiya cime’î yê jîyîna kurdan li qurna XIX kirine nav ferhenge xwe. Min têrmînên dîn û pûtperestîyê, yê kevn ku folklorêda hene, kirine nav ferhengê. Xên ji wê yeke min xeberên ji ber zimanê cirana (cînarana), yê înglîsî, fransîzî û rusî, yê ku zûda ketine nav zimanê me, kirine nav ferhengê. Min wisa jî têrmînên ulmî (zanîstî), yê cime’î ku zûda di edebiyeta meda heneî kirine nav ferhengê. Min wisa jî xeberên tercimekirî yê nêologîzmê, ku vê axirîyê ketine nav edebiyeta me, kirine nav ferhengê.”* (Kurdo, 1960: 23).

Di ferhengê da navên qebîleyên kurdan, navên milletên rojhilata nêzîk, navên merivan, yê ku fikra wan xweserî heye, navên şehran, navên çiya û çeman û yê welatan cih girtine. Ji bo amedekirina vê ferhengê materyala edebiyatê, yê folklorî, yê ferhengên kurdî hildaye. Q.Kurdo ji bo amedekirina vê ferhengê ji nivîsên A.Jaba, A.Sosîn, P.Lêrx, H.Cindî, R.Lêsko, Cerdîn û Soûn îstifade kiriye (Kurdo, 1960: 23).

P.Lêrx di sala 1858an de ferhengoka Kurdî-Rûsî li ser hîmê zarên kurmancî û zaza çêkirî û li Rûsya yê çapkiriye. P.Lêrx di ferhengokê de xeberên Kurdî û yê zimanê Îranî yê cuda beranberî hev kirine. Ferhengoka P.Lêrx de gelek meselên Kurdî nerast û xelet tercimekirî hene. Xên ji vê yekê nivîsandina P.Lêrx ya xeberên bi fonetîkî giştî nebaş e û nerind e. Lê ferhengok di wextê xwe da gelek bi qîmet û giranbiha bûn ji bo hînbûna zimanê Kurdî li Rûsistanê da (Kurdo, 1960: 16).

S.A.Rêh di sala 1870an de gramatîka kurt ya zimanê Kurdî çapkirî. Di Gramatîka xweda ferhengoka Kurdî-Înglîzî nivîsiye û di ferhengokê de qasî 1.600 peyv cih girtiye. Albert Socin di sala 1890an de ferhengoka Kurdî-Almanî çapkiriye. Xeberên Kurdî bi tîpên ‘erebî nivîsiye û paşê transkrîpsiya wan bi tîpên latînî daye. A.Êgîzarov di nivîsara xweda metnên Kurdî aniyê berçavan û tercuma wan bi zimanê Rûsî raste rast nivîsiye. Peyra ji wan metnan ferhengokên Kurdî- Rûsî û Rûsî- Kurdî çapkirine. Ferhengoka pêşî de qasî 3.000 xeber hene, ya paşî de qasî 4.000 xeber hene. Ev ferhengok xeberên zarê Kurdî ‘Erîvanê tînin berçav. Soûn, di sala 1913an de ferhengoka Înglîzî-Kurdî di gra-

matîka xwe da çapkiriye. Di ferhengokê de nêzê 4.000 xeber cih girtiye. Xeberên ku di ferhengê de nêzîkbûn û dîrketina lêksîka zarên Kurdî yê bakur nîşan dîke. Ferhengoka Soûn pêşî xeberên Îngîlîzî peyra yê Kurdî hatine nivîsandinê. Fosûm, di sala 1919an de ferhengoka Îngîlîzî-Kurdî di gramatîka xwe da çapkiriye. Fosûm ji bona hînbûna zarên Kurdî çêkiriye. Di sala 1922an de Cerdîn gramatîka zimanê kurmançî ya kurt çapkiriye. Di Gramatîka xweda ferhengoka Îngîlîzî-Kurdî nivîsiye. Tê da nêzê 4.000 peyv hene (Kurdo, 1960: 17-19).

Kanat Kalashevich Kurdoev di sala 1960an de li Moskovayê ferhengek bi Kurdî-Rûsî çap kiriye. Di ferhengê de 25.000 peyv cih girtiye û 890 rûpel e. Peyvên ku bi zaravayên Behdînanî û Soranî hatiye nivîsîn piranî ji fergengan Jaba û Justî îstîfade kiriye. Di nava ferhengên Kurdî- Rusî de ya herî fireh e (Chyet, 2003: X).

Cegerxwîn, Ferhenga ‘Erebî-Kurdî di sala 1962an de çêkirîye. Ferheng ji du cildan pêk tê, cilda yekem 319 rûpel, cilda dûyem jî 251 rûpel e. Li Bexdayê tê çapkirin (Akin, 2013: 61).

Kurdnasê Fransî Joyce Blau di sala 1965an de bi navê Ferhenga Kurdî-Fransî-Îngîlîzî bi sê zimanan ferhengek çêkiriye. Ferhenga Joyce blau di sala 1975an de ji aliyê Dr.Şivan ve li Tirkî hate wergerandin. Ev ferheng di weşanên şivan de hatiye weşandin. Xwendekarê Joyce Blau, Kamûran Bedirxan di berhevkirina ferhengeke edebî-kurmançî de hinek zû xebat kiribû. Peyvên di nava ferhengê de ne bi giştî li ser mijarên modern in û ji kovarên Kurdî yê salên 1930-1940an hatine qeydkirin. Ev berhema heman kesî, ji analizên li ser zimanî, wergerên fransîzî û ji metnên folklorê pêk tê. Digel van di salên 1967-1968an de Jobal Sirjarin hin materyalên di derbarê Kurmançîya jêrîn de, ku li Amedîya Başûrê Kurdistanê (Îraq) li herêma yêzîdîyan civandiye jî di nav vê ferhengê de cih girtiye. Di vê berhemê de behsa hin ferhengnivîsan jî tê kirin. Ev pirtûk di warê Kurdan û zimanan de berhemêke girîng e (Chylet, 2003: XI).

Kurdnasê Amerîqa yê Prof.Ernest N.McCarus li ser devoka Kurdiya Silêmaniyê Ferhenga Kurdî-Îngîlîzî çêkiriye. Bi alfabeya ‘Erebî hatiye nivîsandin (Burkay, 1991:5).

Muhammed Xal, bi navê *Ferhengî Xal* ferhengeke Kurdî-Kurdî amade kiriye. Ev ferhenga ku navê nivîskarê wê li ser e, yekemîn ferhenga Kurdî ya yek zimanî ye. Ferheng sê cild e û tê da bêjeyên Kurdî dîsa bi zimanê Kurdî tîz îzah kirin. Di salên 1960, 1964 û 1976 li Silêmaniyê tê çap kirin (Akin, 2013: 61).

Abdulrahman Muhammed Emin Zebîhi, bi navê *Qamusî Zimanî Kurdî* bi Kurdî-Kurdî ferhengek amade kirîye. Ferheng deh cild e û heya niha du cildê wê di nav weşanên Akademiya Kurd a Zanistiyê de hatiye weşandin. Di salên 1977 û 1979ê li Bexdayê tê çapkirin. Bi alfabeya ‘Erebî nivîsiye. Kemal Celal Xerîp, di sala 1974an de bi navê *Ferhenga Zanyarî* bi ‘Erebî-Îngîlîzî-Kurdî ferhengek amade kiriye. Bi alfabeya ‘Erebî

nivîsiye, di sala 1975an de jî li ser ferhenga zanyarî ya wênedar xebitiye. Maruf Karadaxî Merdux, Ferhenga Kurdî-Kurdî a Çandiniyê çêkiriye û di sala 1972an de wek du cild çap bûye. Di her du cildan de nêzê 7.000 peyv cih girtine. Ferheng bi alfabe ya ‘Erebî û tê de navên nebatan, navên berên cotemenî û navên ajalan jî hene. Dr. Abdurrahman Abdullah li ser bêjeyên xweşiyê ferhengek derxistiye. Celal Muhammed Alî bi navê *Idiom Le Zimanî Kurdî* di sala 1982 an de ferhengek derxistîye. Ferheng 504 rûpel e û biwêjên cur bi cur li gor alfabe ya hatiye rêzkirin (Burkay, 1991: 5; Yıldırım, 2008: 101-103).

Li Kurdistanê Îranê Şêx Mardux di sala 1955-1957an de bi sê zimanan Kurdî-Erebî-Farîsî ferhengek çêkiriye û li Tehranê çap bûye. Ev ferheng du cild e û nêzê 25.000 peyv cih girtiye. Bi alfabe ya ‘Erebî hatiye nivîsandin. Awrang Murat di sala 1968an de bi Kurdî-Farîsî ferhengek amade kiriye. Ferheng ji 12.500 peyv pêk tê û bi alfabe ya ‘Erebî hatiye nivîsîn. Sadiq Safîzade Borrekayî di sala 1982an de bi navê *Ferhenga Med* bi Kurdî-Farîsî ferhengek çêkiriye. Ferheng bi alfabe ya ‘Erebî hatiye nivîsandin. ‘Ebdulrehman Şerefkendî(Hejar) bi nave *Ferhengî Kurdî- Farîsî* ferhengek çêkiriye. Çapa yekem di sala 1990an de çapa duyem 2002an de li Tehranê hatiye çapkirin. Nêzê 60.000 peyvê Kurdî berhev dike û ji du zaravayên Kurdî, Kurmancî û Soranî pêk tê. Ferhengên Kurdî ku li Îran û Iraqê hatine çapkirin tevahî bi tîpên erebî û zaravayê Soranî hatine çêkirin. Ji bo vê yekê Kurdên Tirkîyê zêdeyî îstifade nakin (Yıldırım, 2008: 99-103; Burkay, 1991: 5).

Ji Kurdistanê Iraqê zimannasê Kurd Teyfîq Wehbî û Kurdzanê Îngîlîz Cecil John Edmons, bi navê A Kurdish-English Dictionary bi hevra Ferhenga Kurdî -Îngîlîzî amadekirine û di sala 1966an de li Londonê hate çap kirin. Di ferhengê de 10.000 peyv cih girtiye. Ferheng di sala 1996an de dîsa tê çapkirin. Ev ferheng di sala 1970an de di nava weşana zanîngeha Oxfordê de jî derketî. Bi alfabe ya Latînî hatiye nivîsandin (Akin, 2013: 61; Yıldırım, 2008: 100).

Ferhenga Musa Anter bi Kurdî-Tirkî di sala 1967an de li Stenbolê hatiye çapkirin. Musa Anter di sala 1963an de li Enqerê di bendexana Mamakê ya leşkerî hucreya ‘I’ de dest bi nivîsîna vê ferhengê kiriye. Di rêzkirina vê ferhengê de hevalekî wî ji Hewlêrê Cemal Alemdar alikariya wî kiriye. Gelek di zorî, nexweşî û şertên dijwarî de nivîsiye. Ferheng ji 11.000 peyv pêk tê. Vê ferhengê ji bo hevalê xwe yê Faîk Bucak ku li rihayê hatiye şehîd kirin diyar kiriye. Di pêşgotina ferhengê de bahse astengiya xwe kiriye: “*Gelekî di zorî, ne xweşî û tuneye da min ev ferheng nivîsî. Li ber çava ferhengek kevn nînbû û bi serda jî ez de bendexanê, qul û qulêra da bûm. Ji ber vê yekê, wê kêmaî û ne li rêyê min hebin. Ji xwe ferheng, bi jînêra dighin û distewin. Ev ferhengê xelkê î pêşda, 10-15 caran hatine çapkirin û de her carê da kêmaî û ne li rêzî û ne li rêyên wan, rast kirine. Go ez mam sax, yan xwedîddin, hey bi caran ji nûda emê vê ferhengê çap bikin. Wekîdin ez bahwer dikim ku ev ferheng, ji welatîyên min î Tirkîyê ra sûde (fêdeye). Ji nêzik va zanim*

go bi milyona velatî ji ber go ji zimanêhev nizanin, bir kulin. Bi vê ferhengê û bi pey vê da a go ezê çap bikim (Ferhenga Tirkî- Khurdî) go piçkokî kulêd wan sivik bibin, ezê pir baxtiyar bibim. Zanînekî vekirîye go mirov bi zarê hev nizanibin hînê hev nabin.” (Anter, 1967: 4).

Sadiq Bahaeddîn bi navê Îdyomêt Kurdî di sala 1973an de ferhengek Kurdî-‘Erebî çêkiriye. Ev ferheng ji bo zaravayê Behdînan berhemek hêja ye. Bi alfabeya ‘Erebî û bi Kurmancî nivîsiye û 160 rûpel e (Yıldırım, 2013: 69; Chyet, 2003: XII).

Margaret Khan bi navê *Kurmanji-English, English-Kurmanji Lexicon* ferhengek Kurdî- Îngîlîzî, Îngîlîzî- Kurdî amade kiriye. Di sala 1974an de li Ann Arbor University of Michiganê hatiye çap kirin. Ev lîsteya peyvên li derdorê Amedê, Farqînê(Silvan) ji aliyê Margaret Khan ve hatiye kom kirin (Chyet, 2003: XIII).

Ferhenga M. U. Khamoian Kurdî- Rusî di sala 1979an de hatiye amade kirin. Ev ferheng di nava ferhengên biyanî de têgeh û îdyomên pisporî cih girtiye. Ji bo têgehên folklorî jî berhemeke girîng e. 273 rûpel e û tê de nêzê 8.000 peyv cih girtine (Chyet, 2003: XII).

Maximê Xemo ji bo îdîomên Kurdî ferhengek çêkiriye, tê de nêzê 8.000 gotin hene, di sala 1983an de li Moskovê çap bûye (Burkay, 1991: 6; Yıldırım, 2008: 79).

‘Eli Seydo Gewrani, bi navê *al-Qamus al-Kurdî al-hadîth* ferhenga Kurdî-Erebî ya Nûjen çêkiriye. Ferheng di sala 1985an de li Ammanê tê weşandin. 668 rûpel e û ji 30.000î zêdetir beje tê de cih girtine. Ev ferheng ji aliyê Jordonian di salên 1930 û 1940an de bêjeyên ku di rojnameya Roja Nû û kovarên Hawar û Ronahî de derbas dibe ferhengê de cih girtine. Di ferhengê de bêjeyên rojnamegeriyê gelek cih girtine (Chyet, 2003: XIV; Burkay, 1991: 6).

Ferhenga Dimilkî-Tirkî di sala 1987an de li Stockholmê ji aliyê Malmîsanij ve hatiye çêkirin. Bi zaravayê Zazakî ferhenga yekem e. Li weşanxaneya Jina Nû ve tê weşandin. Çapa duyem di sala 1992an de li Stenbolê weşanxaneya Dengê ve tê weşandin. Ferheng 431 rûpel e û nêzê 20.000 bêje cih girtiye (Yıldırım, 2008: 108).

Ferhenga D.Îzolî ya pêşî di sala 1987an de hatiye çapkirin. Lê xebata Îzolî li ser ferhengê gelek dirêj e, heta sala 1962yan diçe. Ferhenga D.Îzolî ya rastkirî û berfirehkirî jî di sala 1992an de ji aliyê waşanên dengê ve tê weşandin. Di pêşgotina ferhengê de heyfa xwe li çî aniye nişe kirî: “*Ev ferheng, di roja îro de gavek e, gava duduyan e. Bi awakî din ava bûye. Armanca xwe ev e ko bêjeyan çêtir bisenîfîne û helbijêrîne û zanistî bike. Lê dîsa jî şermezarî li ser me ranake. Herweha ev jî Kurdî-Tirkî ye. Evîniya dile min ev bû ko bi tenê Kurdî ev rûpelên hanê tijî bibûwana. Hêvî û daxwaza min ev e ko di rojên pêşhatî de zimanzaneke hemwelatîyê min gava sisiyan bavêje û bi Kurdî-Kurdî ferhengeke pêk bîn.*” (Îzolî, 1991: 8- 9)

Di naveroka vê ferhengê de nêzî 30.000 bêjeyên Kurdî û nêzî 25.000 bêjeyên Tirkî hene; ligel lêkolîn û li ser dîgelên dinya û rêzmanî hatiye kirin, girîngiya vê xebatê berçav dike. D. Îzolî dibêje: *Amadekirina vê ferhengê de ez fêrî tişteki bûm: “ferheng çêkirin asan e, lê ne bi meriveki.”* “Mirov ew e ko ‘mezinahî’ re çavnebarî neke, lê ‘mezinahî’ yê ji xwe re armanc bigire (Îzolî, 1991: 8). Di pêşgotinê de Kemal Burkay, behsa li kîjan heremê û kî li ser ferhengan xebitiye kiriye: “*Bi ferhenga Îzolî, cara pêşîn e ku, bi Kurdî-Tirkî û Tirkî-Kurdî ferhengeke baş der tê. Di beşa Kurdî-Tirkî da qasî 30.000 bêje û 4.000 biwejen Kurdî (idiom û wekî wan), di beşa Tirkî-Kurdî da jî 25.000 bêje cî digre. Bi aliye sistematîk jî Îzolî xwe gelek westandîye, cinsî nêr û mê ji bo navan û beşên gotinan (wekî lêker, nav, cînav, rengdêr û hwd...) nişan daye. Ev ferheng ji bo Kurdên Tirkîyê hewcedariyek gelek mezin bû û Îzolî bi vê xebatê, şik tune karekî hêja kiri ye. Cara pêşîn di sala 1987 da bi deste nivîskar û gor îmkanên xwe 500 hew çap bûn û zû xilas bû. Nuha bi nivîsandin û şikleke çêtir ji nuh va çap dibe. Îzolî ji bo çapa nu li ser ferhengê xebitiye û ew firehtir kiriye.”* (Burkay, 1991: 6).

Muhemed Cemil Seyda bi navê *Qamûsû'l-Heyat, Kurdî-'Erebî ferhenga jîn amade* kiriye. Ferheng di sala 1987an de li Bêrûdê û Çapxana Emîralê ve tê çapkirin. Di ferhengê de nêzî 22.150 peyv cih girtine û 424 rûpel e. Peyra ev ferheng ji aliye weşanxaneyê Tîrêjê ve ku navenda wê li Suriyê ye, di sala 1994an de li Bêrûdê tê çapkirin. Di pêşgotina ferhengê de Seydayê Tîrêj behsa zimanê Kurdî û dîroka Kurdan kiriye (Chyet, 2003: XIV; Akin, 2013: 62).

Reşo Zilan bi navê *Svesk- Kurdiskt Lexikon* ferhenga Swêdî-Kurdî di sala 1989an de li Stockholmê tê weşandin. Ferheng 311 rûpel e. Ferheng ji bo koçberên Kurd fêrê zimanê Swêdê be hatiye nivîsîn. Ji bilî vê enstîtû ferhengek Swêdî-Soranî jî derxistiye. Li hemberê her peyveke swêdî meneyên cuda yên Kurdî hatine nivîsîn. Ferhengê de wêne jî cih girtine û bi alfabe Latîni hatiye nivîsîn (Chyet, 2003: XII; Akin, 2013: 63).

3. Encam

Ferheng çêkirin hewceye ku mirov bêjeyan berhev bike. Berhevkirina bêjeyan ked û emek dixwaz e. Ji bo vê karê, divê him li afirandinên edebî û zanistî yên kevn û nû baş bê nihêrtin û fêm kirin ji nava gel da bîn kom kirin. Gund ji bo berhevkirina bêjeyan çavkaniyeke herî girîng û mezin e. Bêjeyên nûser yê ku li gundan dijîn dizanin û bi kar tînin. Hin peyv û têgih hene ku eşkalekî gerdunî standine û ne hewce ye ku di şûna wan de gotinên nû bîn çêkirin. Çêtir e ku em ku peyv û têgihên weha di zimanê xwe de jî biparêzin. Çimkî di gellek zimanên dinyayê de jî yek in. Belê hin peyv û têgih hene ku li bejn û bala Zimanê Kurdî nayên. Zirr û bêpîr in, wek şûjin an diriyê ku çewal çirandine û derketine der xuya dikin. Bi kirasê Kurdî re naçin ser hev, bi sewt, awaz û ahenga Kurdî re li hev nakin, li bejn û bala Kurdiya şêrîn û narîn nayên. Hê ji dûrî ve xwe kifş dikin. Loma divê ji bo peyv û gotinên weha, ji axa Kurdî, ji baxçê gulistana Kurdî, bi gotineke din ji

qumaşê Kurdî peyv û têgihên nû werin birrîn an danîn. Peyv û têgihên ku xweş li bedena Kurdî rûdinên û pê dikevin. Peyv û têgihên ku Kurd xerîbiya wan nakşînin; dizanin ku ji axa Kurdî, ji milkê Kurdî fûriyane. Hilm, bîhn û tîna Kurdî ji wan tê.

Li ser girîngiya berhevkeriya ferhengên(bêjeyan) Kurdî heta niha gelek tişt hatine gotin. Ne tenê berhevkerin divê tiştên tîn berhevkerin ji bo awayekî zanistî bêne analîz-kerin û nirxandin. Em baş dizanin gelek berhemên ku hatine berhevkerin jî, baş nehatina nirxandin. Bi taybetî ferhengên ku demên dawî da hatiye çêkerin, mixabin nexweşiyek di nav rewşenbîr û nivîskaran de belave, ew jî bikaranîna peyv û têgehên bi Tirkî difikirin û rast û rast werger dikin. Li gor tesbîta me ev tişt ji bo pêşerojê û geşbûna ziman xeter e.

Çavkanî

- Akin, S. (2013), *Lêkolînên Zimannasiya Kurdî*, Weşanên Avesta, Stenbol.
- Anter, M. (1967), *Ferhenga Khurdî-Tirkî*, Enstîtu Kurdî ya Parisê, Stenbol.
- Botî, K. S. (2006), *Ferhenga Kamêran(Kurdî-Kurdî)*, Weşanên Spîrêz, Duhok.
- Blau, J. (1991), *Dictionnaire Kurdish/Turkish/French/English Dictionary*, Sosyal Yayınları, İstanbul.
- Bruinessen, M. V. (1985), “Onyedinci Yüzyılda Kürtler ve Dilleri: Kürt Lehçeleri Üzerine Evliya Çelebinin Notları”, *Studia Kurdica Dergisi*,(1-3), 13-31, Fransa.
- Dankoff, R. (2004), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Okuma Sözlüğü*, Kitap Matbaası, İstanbul.
- Farqînî, Z. (1992), *Ferhenga Mezin Tirkî-Kurdî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.
- Farqînî, Z. (2011), *Ferhenga Kurdî-Tirkî, Tirkî-Kurdî (navînci çapa pêncemîn)*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Stenbol.
- Grûba Xebate ya Vateyî, (2009), *Ferhengê Kirmanckî(Zazakî)-Tirkî*, Weşanxaneyê Vateyî, Stenbol.
- Îzolî, D. (1992), *Ferheng (Kurdî-Tirkî Tirkî-Kurdî)*, Weşanên Dengê, Stenbol.
- Jaba, M. A. (1879), *Dictionnaire Kurde-Français*, Weşanên Par ordre de l’académie impériale des sciences, St. Pêtersbourg.
- Jaba, M.A. (2014), *Dictionnaire Kurde-Français*, Weşanên Avesta, St. Pêtersbourg.
- Kurdo, Q. (1960), *Ferhenga Kurdî-Rûsî*, Neşîrxana dewletê ya ferhengêd zimanê milletêd dereve û yê sovêtîstanê, Moskovê.
- L.Chyet, M. (2003), *Kurdish-English Dictionary*, Yale Üniversitesi, London.
- Malmîsanij, (2012), *Ji bo rastnivîsînê ferhenga Kurdî(Kurmanckî)-Tirkî*, Rûpel, İstanbul.
- Rohat, (1991), *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi(1787-1987)*, Weşanên Deng, İstanbul.
- Şîrîn, (2006), *English-Kurmanjî, Kurmanckî-Îngilizî Word List*, Weşanên Spîrêz, Duhok.
- Varol, M. (2011), “Zazaca Sözlükçülüğünün Tarihi, Sorunları ve Çözüm Yolları”, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyomu (13-14 Mayıs 2011), Bingöl Üniversitesi yayınları, Bingöl.
- Yıldırım, K. (2008), *Nûbehara Biçukan(Ehmedê Xanî)*, Weşanên Avesta, İstanbul.

Pêve-1: Ferhenga M.A. JABA

LP.KL.6EN 13CZJ

DICTIONNAIRE
KURDE-FRANÇAIS

PAR

M. AUGUSTE JABA.

PUBLIÉ

PAR ORDRE DE L'ACADÉMIE IMPÉRIALE DES SCIENCES

par

M. FERDINAND JUSTI.

St.-PÉTERSBOURG, 1879.

Commissionnaire de l'Académie Impériale des sciences:

à St.-Petersbourg: à Riga: à Leipzig:
MM. Eggers et Cie, J. Issakof M. N. Kymmel; M. Léopold Voss.
et Glasounof;

Prix: 1 Rbl. 85 Cop. = 6 Mrk. 20 Pf.

Pêve -2: Ferhenga Musa ANTER

